

הרב אלישע וישליצקי

מכללת מרחבים

לשמיטת כספים - משמעויות של מקורות ותקופות

ראשי פרקים

הקדמה

- א. מבוא לדרישת המעמים
- ב. ביטול האדנות האנושית
- ג. סילוק המחיצות
- ד. לא יהיה כך אכיון
- ה. כנותן פיקדון ולא כנושה
- ו. ברכת הארץ
- ז. חיי העם והעולם
- ח. לא תאמץ את לבבך
- ט. פתיחות
- י. ממה להישמר
- יא. המאבק על ירושלים
- יב. לפני ימות המשיח
- יג. כשוב ה' את שיבת ציון

הקדמה

המודעות הציבורית לנושא השמיטה עולה משביעית לשביעית. פריסת רשת החנויות המיוחדות, ופעילותם הברוכה של גורמי הכשרות הציבוריים - מאפשרת הן

לחקלאים והן לצרכנים להדר ולהקפיד בהלכותיהן של שנים מיוחדות כאלו. ומתוך ההלכות, מתפתח באופן טבעי עיסוק במשמעויות שונות של תכני השמיטה הן במערכות חינוכיות והן בלמוד תורה ובמודעות האישית.

אבל מעט נדחק לפינה נושא הקשור באופן מהותי לענין השמיטה, אם כי אורכו הוא יום אחד: שמיטת כספים. דומה כי נושא זה לא בא לידי ביטוי די הצורך, ודווקא בתקופתנו - כפי שיפורט להלן - חיוני כל כך הלמוד בנושא זה. ולא רק ברמת הידיעה וההגדרה, אלא יותר מכל - בהפנמה וביישום.

א. מבוא לדרישת הטעמים

לפני שנכנס לעיון בפרשה, יש להגדיר את תחומי ההתבוננות בה. אין מדובר כאן בכניסה לסודות טעמי המצוות אלא בניסיון להפיק מתוך הכתובים ומתוך התורה שבעל פה את התכנים המשפיעים עלינו.

לאמור: אין כאן עיסוק בשאלה למה נצטוונו בשמיטת כספים. אבל יש כאן ניסיון לקלוט אל תוכנו, תכנים ומשמעויות שעולים מתוך המקורות.

הבחנה מעין זאת עולה מדברי מפרשים בהקשרה של מצוות שלוח האם. שהרי, אם יאמר אדם בתפילתו¹:

על קן ציפור יגיעו רחמך ועל טוב יזכר שמך... משתיקין אותו.

וכל כך למה? בענין קן ציפור התבארו הדברים על פי שני אמוראים בארץ ישראל.²

רבי יוסי בר אבין רכי יוסי בר זבידא. חד אמר: מפני שמטיל קנאה במעשה בראשית, וחד אמר: מפני שעושה מידותיו של הקדוש ברוך הוא רחמים ואינן אלא גזירות.

ומה בין רחמים לבין גזירות? ומדוע משתקין אותו? ביאור הענין עולה מתוך דברי רש"י, המגדיר את "מידותיו" כ"מצותיו". וכך הוסיף:

והוא לא לרחמים עשה, אלא להטיל על ישראל חוקי גזירותיו. להודיע להם שהם עבדיו ושומרי מצוותיו, וגזרות חוקותיו אף בדברים שיש לשטן ולעכו"ם להשיב עליהם ולומר - מה צורך במצווה זו.³

1. מסכת ברכות דף לג עמוד ב במשנה.
2. שם בגמרא. וביאר רש"י: מפני שמטיל קנאה במעשה בראשית - לומר על אלה חס ולא על שאר בריותיו.
3. סיום זה של דברי רש"י מבטא אפוא את התוצאה מהבנת מושג הגזירה. כיון שחיפוש טעם הגיוני והתלות בו גורמים שבציווי שאיננו מובן - לא יבצעוהו. אך נאמנות ללא סייג - לא תבחין בין מצווה למצווה.

מאידיך, מצאנו באגדת ארץ ישראל⁴ מסקנה שונה לחלוטין.

ולמה התינוק נימול לשמונה ימים? שנתן הקדוש ברוך הוא רחמים עליו להמתין לו עד שיהא בו כוחו.

וכשם שרחמיו של הקדוש ברוך הוא על האדם, כך רחמיו על הבהמה. מניין? שנאמר: ומיום השמיני והלאה... ולא עוד, אלא שאמר הקדוש ברוך הוא אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד.

וכשם שנתן הקדוש ברוך הוא רחמים על הבהמה כך נתמלא רחמים על העופות. מניין? שנאמר: כי יקרא קן ציפור לפניך⁵.

הנה כי כן, לפי מקור זה אכן נאמר צווי שילוח האם מתוך הרחמים, ואם כך מדוע ישתקו תפילתו של אדם המבטא רחמים אלו?⁶

אך הבחנתו של מתבר בן איש חי תסייע לנו ביצירת תמונה כוללת של שני המקורות. דבריו להלן מתייחסים לניסיון של האדם המחפש משמעות לגביו לעומת חוסר היכולת להבין למה נוצר הציווי.

כל אחד יוכל לומר על המצוות טעם שיבוא לו בדעתו בדרשה אף על פי שעושה בו מידותיו של הקדוש ברוך הוא רחמים. אך זה אינו אלא שדורש הטעם בינו לבין עצמו או אפילו לפני אחרים. אבל לקדוש ברוך הוא אין לומר לו טעם שלך במצווה זו הוא כך. כי כיוון שאומר לפני הקדוש ברוך הוא הטעם הזה, נמצא הוא מחליט ומכריח אותו הטעם לאותה המצווה, כיוון שאומר לקדוש ברוך הוא בפירוש שצווייתנו בכך בעבור כך. אבל מה שאומר טעמים דרך דרש אין זה מחליט ומכריח הטעם לאותה מצווה אלא בדרך אפשר⁷...

אם כן כל זמן שהאדם יודע את מגבלותיו, ומנסה להבין את התכנים בהשפעתם עליו ואינו חודר לסוד האלוה, או אז מותר הדבר.⁸

ואולי לא רק בגדר של היתר, אלא במובן הרחב של למוד תורה ויראת ה' מחויבים אנו לברר לעצמנו מה ניתן לקלוט מתוך המקורות העוסקים במצווה מסוימת - אל תוכנו, אל ידיעתנו, אל נפשנו.⁹

גם בנושא שמיטת כספים, יש מקום להלך בתחום המוגדר של הפנמת הכתובים ללא יומרה להכנס לסוד ה'.

4. כינויו של רש"י למדרש רבה, כפי שכתב בפרשו לבראשית פרק מז פסוק ב.
5. מדרש רבה, דברים פרשה ו אות א.
6. יתכן שלשאלה זו כוונה הערתו של ר' עקיבא איגר בגיליון הש"ס לברכות לג.
7. בפירושו בן יהודיע שם לגמרא במסכת ברכות.
8. למסקנה מעין זו מגיע גם מו"ר מרן הרב צבי יהודה זצ"ל במבואו לפירוש עולת הראיה, עמוד י.
9. כדברי מרן החיד"א בספרו לב דוד.

אמנם, אין אפשרות לביאור הכתוב ולהפנמתו, ללא שימת לב ל"בינו שנות דור ודור" ולמאפייניה של כל תקופה. משום כך ייעשה הניסיון שלפנינו לא רק בהקשרם של המקורות אלא במיוחד מתוך הארת תכנים מיוחדים לדורנו.¹⁰

ב. ביטול האדנות האנושית

שלושת פסוקי הראשונים של פרשת שמיטת כספים, כוללים מספר מושגים מרכזיים:

מקץ שבע שנים תעשה שמיטה. וזה דבר השמיטה, שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו, לא יגוש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמיטה לה'. את הנכרי תגוש, ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ירך.¹¹

השבתת החובות היא אפוא הבסיס של מצוות שמיטת כספים. אך התורה לא הסתפקה בחיוב השמיטה אלא כתבה: "תעשה שמיטה". לאיזו עשייה התכוון הכתוב? כבואנו להתבונן בנקודה זאת, מן הראוי לעמוד תחילה על תחומי המצווה. ולפרט, מה נכלל בצווי ההשבתה. וכך מצאנו בדברי חז"ל:

הקפת החנות אינה משמטת, ואם עשאה מלווה - הרי זו משמטת. ... שכר שכיר אינו משמט, ואם עשאו מלווה - הרי זה משמט.¹²

כלומר: ניתוח לשון הכתוב "אשר ישה", מלמד על תחומי המצווה. אין השמיטה משמטת אלא הלוואות. ואם כך, אם האדם קונה מצרכים בתנות בהקפה - אין זה בגדר חיוב השמיטה. אך אם סכום ההקפה נרשם כחוב וכמלווה - אזי חוב זה מתבטל בעידן של שמיטת כספים.

וכך למדנו במקור אחר:

שמוט על בעל משה ידו - יכול אף בגולה ופיקדון, תלמוד לומר: משה ידו. מנין לרבות שכר שכיר והקפת החנות, תלמוד לומר: אשר ישה ברעהו. אם סופנו לרבות את כולם, מה תלמוד לומר משה ידו? מה משה ידו בוקיפה (בבבית הענין כהלואה) אף כולם בוקיפה.¹³

10. ניסיון חלקי שכה צריך להוות חלק ממכלול האטריות המוטלת עלינו על פי דברי הגר"א ב"אבן שלמה" פרק יא, ט: בכל דור ודור שולט מידה אחרת (ממדידותיו של הקדוש ברוך הוא שמנהיג בהן עולמו). שמה משתנים הטבעים וכל מעשי הדור והנהגותיהם ופרנסיהם. הכל הוא לפי ענין המידה ההוא. ותלוי בבחירתם בין לטוב בין לרע. וכן הנהגות הקדוש ברוך הוא עמהם. והכל כולל בתורה והוא שכתוב שהראה הקדוש ברוך הוא לאדם הראשון וכן לאברהם דור דור ודורשיו, רוצה לומר שהבין הכל מהתורה.

11. דברים פרק טו פסוקים א"ג.

12. מסכת שביעית פרק י משנה א.

הדגשה זו של נושא ההלוואה, מאפשרת להבליט אחת ממשמעויותיה של המצווה. כי האדם המלווה מהווה בעצם אדון לגבי הלווה - וברצותו תובע, וברצותו נוגש. ולא בכדי כינתה חכמת שלמה מצב זה באומרה:

עשיר ברשים ימשול, עבד לזה לאיש מלוה¹⁴.

ובדיוק למצב זה של אדנות האדם, דווקא בעניינו הרגיש של רכושו וכספו - מתייחסת חובת השמיטה.

וכך מבואר בדברי ראשונים:

אבל בשמיטה לא הזהיר אלא למלווה שלא יגוש את הלווה לפורעו
ולא ינהוג אדנות בעצמו להכריחו על פרעונו¹⁵.

אמנם אין כאן רק ביטול האדנות האנושית כשלעצמה, אלא פתיחות כלפי האדון ה' אדון הכל - ולכן ממקד שם רבנו בחיי את דבריו הנ"ל מסביב לביטוי: כי קרא שמיטה לה¹⁶.

אולי משום הבלטת אדנות ה' - שהוא "הנותן לך כח לעשות חיל"¹⁷ - מקבלת שמיטת כספים משמעות של קדושה ולא רק של ענין ממוני גרידא. כלשון הרשב"ם:

כי קרא שמיטה לה' - כלומר: כי הגיע זמן שמיטה, כמו מקראי
קודש. קרא עלי מועד. קראו צום. כולם לשון זמן¹⁸.

ג. סילוק המחיצות

ביטולה של האדנות האנושית מול אדון הכל, איננו מסתיים בכך. ביטול זה צריך לקבל משמעות גם ביחס שבין האדם לבין הבריות. היינו, צמצום המחיצות שבין המעמדות השונים, והתייחסות נכונה אל העניים והנוקמים.

בראשונה ייעשה צמצום זה בעצם העובדה שלא תהיה תביעה - "ולא יגוש" - כלפי מי שמוגדר "רעהו" ו"אחיו". וכל כך מודגש עניין ביטול התביעה, עד שלדברי

13. מדרש ספרי לפסוקים הראשונים בדברים פרק טו.

14. משלי פרק כב פסוק ז.

15. רבנו בחיי, דברים פרק טו פסוק ב.

16. וכפי שמפרט שם רח"ד שעוועל: לפי שהשמיטה הוא כנגד ה', לכבוד ה' שנתן לו כל העושר, להראות שהאדון האמיתי הוא אדון הכל יתעלה.

17. דברים פרק ח פסוק יח.

18. פירוש הרשב"ם לדברים פרק טו פסוק ב על פי ויקרא פרק כג פסוק ב, איכה פרק א פסוק טו, ירמיהו פרק לו פסוק ט.

אחד מהראשונים¹⁹ חיוב לא יגוש תקף בכל שנת השמיטה, ולא רק ביום האחרון²⁰ שהוא פן אחד של "מקץ שנת השמיטה".²¹

אך אין די בחוסר התביעה, אלא שיש צורך על פי התורה להתחשב ולהתייחס כראוי אל העניים.

וכך מתבאר סמיכות הפרשיות שבין שמיטת כספים לפרשה הקודמת, שבה נאמר:

מקצה שלש שנים תוציא כל מעשר תבואתך בשנה ההיא והנחת בשערך. ובא הלוי כי אין לו חלק ונחלה עמך והגר והיתום והאלמנה אשר בשעריך ואכלו ושבעו, למען יברכך ה' אלוך בכל מעשה ירך אשר תעשה.²²

והגדיר זאת רבי אברהם אבן עזרא:

ונדבקה זאת הפרשה, בעבור שאמר כי מעשר עני הוא ללוי לגר וליתום ולאלמנה, אמר: וכן דבר השמיטה. והמעם - כמו שמטוה נמלכים ב פרק ט פסוק לג, והניחוח ותפול²³.

אותה התייחסות של דאגה כנה לזולת מתוך צניעות מעמדו של הנותן - מאירה היבט נוסף בביטוי "כי קרא שמיטה לה". לא רק בהיבט של מקרא קודש, ולא רק מבחינתו של המלווה, אלא:

אחיד לא חרש וזרע ולא קצר, במה ישלם? כי קרא אחיד שמיטה לשדותיו לה, לשם שמים, ואין לו במה יפרע²⁴.

בכך גם ניתן אולי למצוא הסבר נוסף לקביעת שמיטת כספים דווקא מקץ - בסוף שנת שמיטת הקרקעות. כדברי רד"צ הופמן: העני שלא קצר השנה, אין ביכולתו לשלם את חובותיו. ונימוק זה אין כוחו יפה אלא בסוף השנה. מה שאין כן בתחילה²⁵, אשר זה עתה קצרו את קציר השנה השישית.

ההדרכה לסילוק המחיצות שבין המעמדות השונים, מוצאת את ביטוייה בפרשתנו בהיבט נוסף. כאשר אמרה התורה בהמשך:

19. הרא"ש גיטין דף לו עמוד ב פרק רביעי אות כ.
20. על פי מדרש ספרי לדברים פרק טו פסוק א.
21. אמנם לא נפסקה דעת הרא"ש להלכה, אך דומה כי דעתו מבליטה את החומרה שבנגישה.
22. דברים פרק יד פסוקים כח-כט.
23. בפירושו לדברים פרק טו פסוק ב.
24. פירוש של רבי יוסף בכור שור. ובכך מבאר מדוע את "הנכרי תגש" - שהנוכרי זרע וקוצר ובוצר ויכול לשלם ולפרוע.
25. בפירושו של רד"צ הופמן לדברים פרק טו פסוק א - מלבד הוכחות מהכתוב ומחז"ל לקשר בין שמיטת קרקעות לשמיטת כסף - מביא גם הסבר זה.

נתון תתן לו ולא ירע לבכך בתתך לו, כי בגלל הרבר הזה יברכך ה' אלהיך בכל מעשה ובכל משלוח ירך²⁶.

חז"ל ראו בכך סימן של גלגל שחוזר בעולם²⁷, ומטיבו של גלגל שהעליון משתנה לתחתון וכך להיפך. ומדוע?

הקדוש ברוך הוא מסבב שכל אדם בא לידי מידה זו - של עניות - או הוא או זרעו לידע ולהודיע כי כולם כגרים על הארץ, ולה' תבל ומלואה²⁸.

אשר על כן, אדם שמבורר לו כי מעמדו איננו לנצח, וכי אל להתבונן מלמעלה למטה על אחרים - יקל לו לעזור לזולת ולכצע בכך את העיקרון של "תעשה שמיטה", ולא רק כביטול חוב גרידא.

אולי כדי לחדד את הצורך לבטל את עליונות המלווה, מאפשרת התורה בתוך תוכה של שמיטת כספים את הפעולה הבאה:

ואת אחיך תשמט ירך - ולא המוסר שטרותיו לבית דין²⁹.

אם אכן מדובר במסירה ממשית של השטרות לבית הדין או אז לא האדם הוא שתובע, ולא המלווה הוא שנוגש, אלא זה הופך להיות חוב של בית דין. וממילא גם באופן הזה לא תיווצרנה מחיצות מלאכותיות בגלל מעמדות מדומים.

רק על בסיס זה, ומתוך הבנת עומק כוונתה של התורה, התקין הלל את הפרוזבול - שהוא מעין מסירת השטרות לבית דין - ולא, חלילה, כדי לעקוף את מגמת התורה.³⁰

ד. לא יהיה כך אביון

מלבד החיובים לשמוט ולא ליגוש, מוסיפה התורה בסוגייתנו:

אפס כי לא יהיה כך אביון, כי ברך יברכך ה' בארץ אשר ה' אלהיך נותן לך נחלה לרשתה. רק אם שמוע תשמע בקול ה' אלהיך לשמור לעשות את כל המצווה הזאת אשר אנכי מצוך היום³¹.

מה מבשרת התורה בתנאי שתהיה שמיעה בקול ה' האמנם לא יהיו יותר אביונים? האם יתם כל מצב העוני? ויתרה מזאת - הרי הכתוב עצמו תאר בהמשך:

26. דברים פרק טו פסוק י.
27. מסכת שבת דף קנא עמוד ב.
28. פירוש כלי יקר.
29. מדרש ספרי לפסוק ג וכן עקרונית במשנה שביעית פרק י.
30. כפי שיבואר בהמשך בסעיף י.
31. דברים פרק טו פסוקים ד"ה.

כי לא יחדל אביון מקרב הארץ, על כן אנכי מצווך לאמר פתח תפתח את ירך לאחיד לעניך ולאביונך בארצך³².

אמנם, חז"ל שרטטו תמונה מלאה של הכתובים, בהגדרים את "לא יהיה בך אביון" - פסוק ד - כמצב המתרחש בעת ששומעים בקול ה' ועושים רצונו של מקום. ומאידך מבאר המדרש את "כי לא יחדל אביון" - במצב שלא עושים רצונו של מקום.³³

אך אין הכוונה רק לעשייה ולבצוע. כי בלשון הכתוב - בפסוק ה - הופיע הביטוי: "שמוע תשמע בקול ה' אלוהיך". ביטוי זה, של שמיעה בקול, אמור לבטא לא רק יישום של ציווי, אלא נאמנות למגמה של הכתוב, וניסיון להפנים את התוכן והמהות ולא רק את המסגרת.³⁴

ואם אכן ממשיכים לחפש את המגמה והתוכן של השמיעה בקול ציווי שמיטת הכספים, הרי שבהתאם לסעיפים הקודמים ניתן לראות בביטוי "לא יהיה בך אביון" רובד נוסף של סילוק המחיצות וביטול האדנות האנושית.

רובד זה מתבאר על פי סוגיית הגמרא שהובאה לעיל בענין "גלגל חוזר בעולם" על שנוי המעמדות, נפילת הרמים ועלית השפלים³⁵. שם הוסיפה הגמרא את דברי רבי אלעזר הקפר:

לעולם יבקש אדם רחמים על מידה זו (של עניוּת) שאם הוא לא בא, בא בנו. ואם בנו לא בא, בן בנו בא.

לתפילה זו של האדם שלא יבואו - הוא והדורות הבאים - לכלל עוני, מצרפת הגמרא את דברי רבי יוסף:

נקיטנן, האי צורבא מרבנן - לא מיעני.

ומבהירה:

והא קא חזינן דמיעני?

ומסכמת:

אם איתא דמיעני, אהרורי אפתחא לא מיהדר.

היינו, אמנם יתכן עוני אצל תלמידי חכמים, אך לחזר על הפתחים - לא יחזרו.

האמנם?

32. דברים פרק טו פסוק יא.

33. מדרש ספרי שם.

34. על פי פירושו של מלבי"ם לסוגיית מעשר שני, בספר דברים פרק כו פסוק יד. גם שם כתבה התורה מלבד "עשיתי ככל אשר צויתני" את הביטוי: "שמעתי בקול ה' אלוקי".

35. מסכת שבת דף קנא עמוד ב.

יתכן כי כוונתה של הגמרא לא להסתפק בתיאור המצב הטכני של העניות אלא להעמיק בכך ביחס לתלמידי חכמים. כלומר, שתפילתו של האדם שלא לבוא לידי עניות תהא תפילה שיהיו הוא ובניו תלמידי חכמים.

וכל כך למה, בהקשר לסוגייתנו? כי "לא מיעני" - אין הכוונה בסכום שיש לתלמיד חכם או שאין לו, אלא:

אינו מחשיב עצמו לעני כי הוא שמח בחלקו³⁶.

היינו, אין מדובר בהגדרת תלמיד חכם רק במובן של ידיעות והלכות, אלא במובן של חיבור נכון ועמוק עם רצון ה'. וחיבור כזה הוא נותן תבונה ועצמה לאדם שיהא שמח בחלק שאלוקים נתן לו, ולא יהיה אביון - היינו, לא יהיה תאב³⁷.

לפי הגדרה זאת, ניתן לכאר גם את היחס שבין הפסוקים הנ"ל. שהרי באמת "לא יחדל אביון מקרב הארץ" - בפסוק יא - ולא יתחסל מצב העוני. אבל מה שעשוי להשתנות עפ"י גישת האדם וחינוכו את עצמו וביתו הוא מצב התיאבון. וכלפי מצב זה נאמר:

שאדם בעצמו לא יהיה אביון כי יהיה שמח בקב חרובין שלו. ואנחנו רואים ומכירים בעוניו, ולא חדל אביון מקרב הארץ. אבל הוא איננו מרגיש כלל כי לא יהיה כך בעצמך אביון³⁸.

אכן, אי אפשר לו לאדם להגיע לרמה כזאת של ביטול אדנות, סילוק מחיצות, שבירת מעמדות ושמחה בחלקו - ללא שמיעה מעמיקה בקול ה', ובכוונת המצווה ובהפנמת המגמה.

אולי משום כך מוגדר אדם כתלמיד חכם - על פי הגמרא - רק במצב שהוא רואה טרפה לעצמו³⁹. היינו, שמסוגל להתעלות מעל גבולות האנוכיות הפרטית, ולראות את האמת כפי שהיא ולא לשעבדה לצרכיו הוא. ולכן קשורה תכונה זאת לתכונה נוספת הנוכרת בכתובים ומופיעה שם בגמרא:

...ושווא מתנות יחיה⁴⁰.

אדם כזה שאיננו נכנע למגבלות החומריות הפרטית, ואיננו משתעבד לחיצוניות - הוא תלמיד חכם בלבדו הפנימי ולא רק במעטתו החיצוני⁴¹.

36. פירוש החתם סופר שם במסכת שבת דף קנא עמוד ב.

37. רש"י ומפרשים נוספים הגדירו את האביון - כאדם תאב.

38. המשך דברי החתם סופר שם.

39. על פי מסכת חולין דף מד עמוד ב ודברי רב חסדא שם.

40. משלי פרק טו פסוק כו.

41. כפי שמרחיב בענין זה מהר"ל בספרו נתיבות עולם - נתיב התורה פרק ב.

ה. כנותן פיקדון ולא כנושה

אותה גישה של אמת אמונית שבה האדם שמח במה שאלוקים נתן לו, קשורה אפוא באופן מהותי ליכולתו של האדם להסתכל כלפי זולתו לא מלמעלה למטה ולא מתוך התעלמות או זלזול.

בכך גם מוסבר פן נוסף בביטוי - "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ". כאן מתייחסת התורה להתפתחות העלולה להיווצר אצל אנשי המעמד המכובד.

שכבר יהיו האנשים ההולכים אחר שרירות דמיונם, שמחים ומתכבדים בהימצא אנשים שפלים ורלים, לפי שבערכם יחשבו הם גדולים ונכבדים. כמו שתמצא קצת המשכילים והחשובים, שמחים באיש הולל ומשתגע לפי שחסרון שכלו של זה - יעיד על שלמותם⁴².

ואת הגישה המעוותת הזאת - רוצה התורה לשלול מכל וכל.

ולהוציא מזה הרמיון המשובש אמר: נתן תתן לו... ולא ירע לבבך בתתך לו לאמור: איך אעניק את העני הזה... ובמה יודע אפוא מעלת העשיר על העני⁴³...

אך יש עוד להעמיק את המבט אל פנים האדם, ולבאר מדוע לא להתייחס ביחס של "עליונות" כלפי הזולת. עומק זה קשור בהיבט נוסף של "לא יחדל אביון" - "בשעה שלא עושים רצונו של מקום". או אז העצה היעוצה שאתה "פתוח תפתח" ו"נתון תתן".

...ורוצה לומר: מהראוי היה שכל העם יהיה להם צורכם. ולא יצטרכו איש לרעהו. וכן יהיה כשעושים רצונו של מקום. אבל כשאין עושים רצונו, יתן חלק העניים בפיקדון ביד העשירים והוא הגבאי עליו. וכשהעני בא לקבל ממנו צדקה - בא לקחת קצת מחלקו אשר הוא בפיקדון ביד העשיר... הלא הוא אחיך ויש לו חלק בעושר כמוך⁴⁴.

זהו המפנה הכן והאמיתי שצריך אדם לעבור בעקבותיה של שמיטת כספים. היינו, להפסיק לחוש כמלווה, כנושה, מלמעלה, ולהתחיל להפנים את הכרתו כאחראי על פיקדון שלא הוא נתן לעצמו אלא שקבלו מאת אלוקים גם כדי לחלקו לאחרים הנצרכים לכך.

חיזוק לנקודת מפנה זאת, עשוי האדם לקבל בסופה של פרשת ראה - שבתוכה גם שמיטת כספים - שבה נאמר בעניינה של חובת העלייה לרגל, חיוב ש"לא יראה את פני ה' ריקם". או אז אמרה תורה:

42. פירוש ר"י אברבנל לפסוק יא בדברים פרק טו.

43. המשך דבריו שם.

44. פירוש מלבי"ם לפסוק יא.

איש כמתנת ידו כברכת ה' אלוקיך אשר נתן לך⁴⁵.

ומדוע "כמתנת ידו" מה צורך יש כאן בכ' הדמיון?

אל יחשוב האדם כשהוא מפור ונותן מתנת ידו ממש⁴⁶.

ומדוע לא יחשוב כך?

כי משל הקדוש ברוך הוא הוא שהזמין לו. וכמו שאמר דוד המלך
ע"ה: כי ממך הכל ומידך נתנו לך⁴⁷. וזהו כמתנת ידו ולא מתנת ידו
ממש.

ומסכם השל"ה, בדברים המדברים בעד עצמם:

ודברים אלו ישים האדם אל לבו כשמפור ונותן, שאינו נותן את
שלו, רק הופקד בידו מהקדוש ברוך הוא.

אמנם שימת הלב אמורה להיות בין האדם לעצמו, אבל יש לה גם משמעות רחבה
וציבורית, כפי שנראה להלן.

ו. ברכת הארץ

בעקבות העיון בביטוי "כי לא יהיה בך אביון" שבפסוק ד מוסבת תשומת הלב
לחלקו השני של הפסוק:

כי ברך יברכך ה' בארץ אשר ה' אלהיך נתן לך נחלה לרשתה.

והנה, סמיכותה של הברכה לענין הארץ, מבוארת בלשונם של חז"ל:

מגיד הכתוב שאין הברכה תלויה אלא בארץ⁴⁸.

וזהו שהיה קשה להם לחכמים. שהרי מדובר על השמיעה בקול ה' - בפסוק הבא -

ומדוע יוסיף הכתוב לענין הברכה את הארץ? אלא, ביתר בהירות, כלשון המפרש:

אף על פי שאתם עושים רצונו של מקום, אין הברכה תלויה אלא
בארץ. לאפוקי אם יוצאים חוצה לארץ לסחורה להרויח, לא תחול
הברכה אפילו שהם צדיקים, שהרי אסור לצאת מארץ ישראל לחוץ
לארץ⁴⁹.

45. דברים פרק טז פסוק יז.

46. פירוש השלי"ה שם.

47. דברי הימים א פרק כט פסוק יד.

48. מדרש ספרי על פי גרסת הגר"א ומפרשים נוספים.

49. רבי עזריה פיג'ו, בעל גידולי תרומה, בפירושו ספרי דבי רב למדרש ספרי שם.

50. וכן בהמשך הפרשה בפסוק ז נאמר: בארץ אשר ה' אלוקיך נותן לך.

ומה ענינה של ברכת הארץ לשמיטת כספים?⁵⁰
בעבור היותם בארצם, ארץ מלאה כל טוב, ארץ זבת חלב ודבש,
היה ראוי שתהיה צדקתם לעניים האביונים - גדולה⁵¹.
הברכה בארץ מאפשרת אפוא להוציא לפועל את מגמתה של שמיטת הכספים.
אך סמיכותן ההדדית של השמיטה בממון ושל הברכה בארץ, מאפשרת לראות גם
אם החלק השני של המעגל. והוא - בהשפעתה של שמירת שמיטת כספים על היכולת
להתקשר אל הארץ, ולהתברך בה, הן במובן הפרטי והן במובן הציבורי. וכך נאמר
בדברי ראשונים:

כי ברך יברכך - ולא תפסיד בכך כלום. בארץ אשר ה' אלוךך נותן
לך - לכל אחד ואחד. לרשתה - כי לא תחלט ביד אחרים אם
תשמרו השמיטה⁵².

ז. חיי העם והעולם

הירושה והברכה כמו גם השמיטה אינם באים רק לשפר את מצבו של האדם. שהרי
אינם ענין של יחיד אלא של אומה שלמה. ודווקא ישראל בארצם, הם אלו שצריכים
ליצור חברה של צדק וצניעות, ותרבות של שוויון ועדינות. ובכך מתפתחת משמעותם
של פסוקים אלו ממישור היחיד אל הבנת האתגרים הלאומיים, מגמתם וערכם.
וכך כותב רש"י הירש:

אותה דלות המביאה לידי תלות והתרפסות אל תקיים במדינה
היהודית המשגשגת תחת הנהגת ה' וברכתו. "איש תחת גפנו ותחת
תאנתו"⁵³ זה החזון המובטח לכלל האנושות, אך הוא יתגשם
תחילה במדינת ה' של ישראל תחת הנהגת ה'.

ומתי יתממש החזון?

אולם השגת האידיל הזה תלויה בהגשמה המלאה של תורת ה',
ובייחוד בקיום מצות שמיטה ביוכל ומצות צדקה הסמוכה לה כאן
בהמשך⁵⁴. חידוש היובל של הגוף המדיני היהודי הלאומי תלוי
בקיום המצוות האלה⁵⁵. הגשמת האידיל הזה הוא תכלית כל
המצווה הזאת אשר אנכי מצווך היום.⁵⁶

51. פירוש ר"י אברבנאל לדברים פרק טו פסוק ז.
52. פירוש רבי יוסף בכור שור לדברים פרק טו פסוק ה.
53. מיכה פרק ד פסוק ד.
54. להלן יימשך העיון בפסוקים ז"א.
55. כפי שמשקף מתכניה של פרשת בהר, ובמיוחד ויקרא כה י"ב.
56. פירוש רש"י הירש לדברים פרק טו פסוק ה.

קיומה של מוצת היובל, מתפרש אפוא לפי רש"ר הירש, כהופעת העצמה הלאומית - מדינית של ישראל כעם בארצו. ותהליך זה קשור באופן מהותי לתכנים המוסריים והחברתיים שצריכים להתגלות בו. ואולי משום כך קשורה - גם במובן ההלכתי - שמיטת כספים, על משמעויותיה המוסריות והנפשיות, לקיומה של מצוות היובל. ושתי אלו מתקיימות רק כאשר "רוב יושביה עליה".⁵⁷

איכות כזאת של חיי עם בארצו מקרינה גם על האנושות כולה:

אם חקיים את מצוות ה' ותוכה לברכתו, יאיר אורך למעלה מעמים אחרים - בעצם רווחתך הלאומית. שהרי לא תבנה עצמה מדינית וזהרת על ידי קיפוח קיומם של היחידים...⁵⁸

יסודה של השמיטה בכלל, ושל שמיטת כספים בפרט, קשור אפוא באופן מהותי לתכונתה היסודית של האומה בהיותה מגלה את הרצון האלוקי בעולם - דרכה. או אז מזמן לזמן יתגלה בתוכה המאור האלוקי שלה בכל מלוא זוהר⁵⁹

ולכך מוקדשת השמיטה בה מגיעים למטרה:

אשר לא ישביתוהו חיי החברה של חול עם העמל והדאגה, הזעף והתחרות אשר להם. למען תוכל להתגלות בקרבה פנימה - גשמתה בכללותה כמו שהיא.

ובהתמלאות זאת של האומה ושל פרטיה על ידי התקרבות אל התכנים האמיתיים שלהם, מתמודדים אנו מול

הניגוד המתמיד שבין השמיעה האידיאלית להכרזה של חסד ואמת חמלה ורחמים - לבין הנגישה והכפייה ולחץ הקפדה של קניין ורכוש...

אם כך, האזכור של הארץ ושל הברכה האלוקית שבה לעם היושב עליה איננו נקודתי-מקרי, אלא קשור בהדדיות עקרונית לעניינם של ביטול האדנות וסילוק המחיצות והעזרה לזולת.

וביתר תוקף נראה הדבר בהגדרת ראשונים⁶⁰:

והנה ירושלים נקראת "עיר הצדק" וכתוב: "צדק ילין בה"⁶¹ ואמר להם הנביא: "בצדקה תכונני"⁶², כי הצדק היא כנסת ישראל, בת

57. על פי מסכת ערכין דף לב עמוד ב ומסכת גיטין דף לו עמוד ב.

58. רש"ר הירש לדברים פרק טו פסוק ו.

59. מתוך הקדמת מרן הראי"ה זצ"ל לספרו שבת הארץ עמוד ת.

60. פירוש רבנו בחיי לדברים פרק טו ז.

61. ספר ישעיהו פרק א פסוק כא.

62. ישעיהו פרק ג ד פסוק יז.

זוגו של שבת⁶³. ואם כן הוהיר במצות הצדקה, והנותן צדקה לעני למטה הנה הוא ממשיך למעלה צדקה לצדק.
ועל פי היחס המחבר שבין כנסת ישראל לבין שאיפתה לצדקה ומעשיה לשם כך - מבאר רבנו בחיי גם את המיקום של מצוות הצדקה: ומה שהתחיל הפרשה "באחד שעריך בארצך" וסיימה גם כן ב"ארצך" - בפסוק יא - יורה שעיקר הצדקה אינה אלא בארץ, אף על פי שהיא חובת הגוף בכל מקום.⁶⁴

ח. לא תאמץ את לבבך

בסמיכות לסוגיית שמיטת כספים, אמרה התורה בהמשך:

כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך בארצך אשר ה' אלוקיך נותן לך, לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך מאחריך האביון.⁶⁵

מדוע מצאה התורה לנכון להבליט את "לא תאמץ" ו"לא תקפוץ"? ומהו בעצם פירושם של מושגים אלו?

היבט בסיסי ראשון, עולה מתוך פירושו של הנצי"ב. בדבריו הוא מתייחס לפערים שעלולים להיות בין ההכרה השכלית של האדם לבין שאר כוחות הנפש שלו:

והנה השכל מבין שיש ליתן, אבל לבבו חושב מחשבות אוון ומצטער כי קשה עליו... ועל זה בא הפסוק לא תאמץ את לבבך - אלא תאמץ את שכלך.⁶⁶

אך אותה התגברות שצריך להתגבר על המונעים - לא תהא רק חד פעמית אלא מתמדת:

והנה לפעמים ירפה ידיו ממנו מפני קושי הלב ואכזריות אף שטבעו נוטה אל הפורנות. ובוה צריך שיהיה לו לב טוב, לא לבד לפי שעה, שזה קרוי חיווק. אלא גם בתמידות, שזה קרוי אימוץ.

ואיך יגיע להתגברות מתמדת?

העצה לכל זה, שיזכור שהאביון הוא אחיו.⁶⁷

הסתכלות זאת מתוך אחווה, עשויה גם למנוע חשבון נוסף.

63. מדרש רבה בראשית יא ט.
64. וכן שם בהרחבת דבריו של רבנו בחיי לענין "הציבי לך ציונים" שבירמיהו פרק לא פסוק כ.
65. דברים פרק טו ז.
66. פירוש הנצי"ב לספרי בפסוק הנ"ל.
67. פירוש מלבי"ם לדברים פרק טו פסוק ו.

שלא תאמר זה שהוא אביון מפני שאינו הגון והקדוש ברוך הוא שונאו ולא אתן לו מאומה.⁶⁸ אלא עשה מה שעליך וגמול חסד לאחריך, והקדוש ברוך הוא - מה שיחפוץ יעשה.⁶⁹

בכך מתחברים פסוקים אלה עם ראשית הפרשה, כי נתינת העזרה נעשית מתוך ברכה ושפע וצריכה להיות מלווה בשמחה ובטוב לבב. כדברי ר"י אברבנאל⁷⁰:

והוא שיתן אותה בשמחה ובטוב לבב. שאם לא יהיה כן, לא תהיה הצדקה מעלה בנפש - כי עיקר הנדיבות הוא בתכונת הנפש.

והיחס הנפשי הנכון מצא ימצא את ביטויו המעשי:

ועם התכונה השלמה ראוי שימצא הפועל המשובח. והוא אומר: ולא תקפוץ את ירך מאחריך האביון.

עקרונות אלו מובילים בבירור גם לצורך ללוות את העזרה המעשית בסיוע נפשי ובעידוד:

לא תאמץ את לבבך - מלדבר על לבו דברי תנחומים כדי לפייסו.⁷¹

ואמרו חז"ל:

המפייסו בדברים גדול מכולם.⁷²

בסיכומם של ענפים שונים בביטוי "לא תאמץ" ניתן אפוא לומר, שאם אכן תכונתם הפנימית של ישראל היא לחסד ולרחמים, או אז - "לא תאמץ" פירושו יהיה: לא תיצור מצב שבו תאטום את הלב מלפעול על פי תכונתו הטבעית.

ולא בכדי ציינו חז"ל תכונות טבעיות אלו עם מקורם האלוקי:

שלוש מתנות נתן הקדוש ברוך הוא לישראל - ביישנים, רחמנים וגומלי חסדים.⁷³

ובקשר ליניקתנו תכונות אלו מאבות האומה:

כל המרחם על הבריות כירוע שהוא מזרעו של אברהם אבינו.⁷⁴

ולכן נקראו ישראל ישרים על שם האבות:⁷⁵

מעלת הישרים הנמשכת לישראל ממקור האבות, מכוחו של אברהם - שהוא ענין המידות הנפשיות, שנקבע על תוקף טהרו

68. כשם שאמר טורנוספרופוס הרשע לרבי עקיבא, כמתואר במסכת בבא בתרא דף י.

69. פירוש רבי יוסף בכור שור לדברים פרק טו פסוק ז.

70. בפירושו לפסוקים היו שפרק טו בדברים.

71. פירוש רבנו בחיי לפסוק ז וכן פרש רבי אברהם אבן עזרא שם.

72. על פי הגמרא במסכת בבא בתרא דף ט עמוד ב.

73. ירושלמי סנהדרין פרק ו הלכה ז, ולא רק כמתואר ביבמות עט בעצם קיומם של סימנים אלו.

74. בבלי ביצה דף לב עמוד ב.

75. על פי מדרש זוטא, שיר השירים א, ועל פי מסכת עבודה זרה דף כה.

בהופעת התורה, מתנתה וקבלתה - ומתוכה, בחירת השפעתה ותושייתה על כל מהלכי החיים וכל מצבי הגוף.⁷⁶

וכך מתאר מגדיר רמב"ם, בהיבט החברתי-ציבורי:

מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין להם קופה של צדקה.⁷⁷

ואולי משום כך, למדנו מתוך דברי רמב"ם במקום אחר כיצד ביסס ופיתח גם את מצות פדיון שבויים דווקא על בסיס הפסוקים דגן. ואף חידד סדר עדיפות מסוים בהתאם ליסודות אלו. וכך פסק⁷⁸:

פדיון שבויים קודם לפרנסת עניים ולכסותם. ואין לך מצווה כפדיון שבויים, שהשבוי הרי הוא בכלל הרעבים והצמאים והערומים, ועומד בסכנות נפשות. והמעלים עיניו מפדיונו הרי זה עובר על לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך⁷⁹ ועל לא תעמוד על דם רעך⁸⁰ ועל לא ירדנו בפרך לעיניך⁸¹. ובימל מצות פתח תפתח את ירך ל⁸² ומצות וחי אחיך עמך⁸³, ואהבת לרעך כמוך⁸⁴, והצל לקוחים למות⁸⁵, והרבה דברים כאלו, ואין לך מצווה רבה כפדיון שבויים.

והלואי שנוכה לפעול ולעשות למען שחרורם של השבויים והנעדרים במלחמות ישראל ולבטא באופן כולל ורחב את הרגישות לחיי אדם, לא רק בפרטיות של מצבי החיים שלנו אלא של כולנו, במובן האמיתי של המלה.

ט. פתיחות

אמנם, ההקשבה האמיתית לצרכי הזולת איננה מסתכמת באי אימוץ הלב אלא בהמשכם של דברי התורה בפרקנו:

כי פתח תפתח את ירך לו והעכט תעיטמו די מחסורו אשר יחסר לו.⁸⁶

76. הערות מרן הרב צבי יהודה זצ"ל לפירוש עולת הראיה חלק ב עמוד תמ.

77. רמב"ם הלכות מתנות עניים פרק ט הלכה ג.

78. הלכות מתנות עניים פרק ח הלכה י.

79. הפסוקים בפרקנו - טו בדברים - פסוק ז.

80. ויקרא פרק יט פסוק טו.

81. ויקרא פרק כה פסוק גג.

82. גם פסוק זה בהמשך פרקנו - דברים פרק טו פסוק ח.

83. ויקרא פרק כה פסוק לו.

84. ויקרא פרק יט פסוק יח.

85. משלי פרק כד פסוק יא.

86. דברים פרק טו פסוק ח.

ומהי אותה פתיחות? מדוע קשורה היא ל"העבט תעביטנו"? לאור דברי חז"ל, הגדיר כאן רש"י את "פתוח תפתח" לעומת "העבט":
אם לא רצה במתנה תן לו בהלוואה.⁸⁷

ומדוע לא ירצה במתנה? וכיצד מתקשר פסוק זה על שני מרכיביו, עם הפסוקים הקודמים? בנקודה זאת יתכן שמקופלת בתורה הקשבה יותר פנימית לזולת ולמניעיו. שהרי עוסקים אנו גם בסופה של שנת השמיטה. או אז יכול המלווה לומר לעצמו:

כיון שבשנת השמיטה כל תבואות הארץ הפקר הם, ויד כולם בהם שווה - העני והעשיר, אם כן אין צורך ללווה בהלוואה זו.⁸⁸

ומדוע אמירה זאת יסודה בטעות?

מכל מקום יש במלווה מידת רע עין במניעת ההלוואה אליו. כי אולי הלווה מן האנשים המרחיקים עצמם מליהנות ממה שאינו שלהם. ואפילו מהיפקרא לא ניחא להו דמתהני. ומשתדל ליהנות מיגיע כפיו. ועין בשבת דף קב, בירא שמים עסקינן לכן הוא לווה מעות מאחרים כדי להרויח בהם, ובויעת אפו יאכל לחמו. ורצונו יותר בקב אחד שלו מחשעה קבים שלא עמל בו.⁸⁹

ומידת צרות עין היא למלווה במונעו טובה נפשית זו מאחיו האביון.

טובה נפשית זאת וההקשבה אליה, עשויות להיות מוארות מזוית נוספת של התועלת הקרובה יותר לעזרה הנדרשת. מעין הדברים הבאים⁹⁰:

קשה להקים בניין, אבל שבעתיים קשה לבנות מחדש. יכול אדם לבנות בתנאי שיש לו הכשרון הבסיסי, זיקת ההתחייבות וחומרי גלם, אבל להקים בניין מחדש - לאחר שכל ההישגים הקודמים ירדו לטמיון - זהו דבר קשה ביותר. כוחות נפשיים, משאבים, לילות חסרי מנוחה, מסירות אין קץ - כל זה הלך לאיבוד. נעקר מן השורש כאילו בסערה. אבל אנחנו מצווים להתחיל מבראשית באמונה ובתושייה דוגמת השם יתברך... התורה מסבירה לנו רעיון זה בבהירות: וכי ימוך אחיך ומטה ידו מחזרת בו⁹¹. ורש"י מוסיף: אל תניחהו שירד ויפול ויהיה קשה להקימו אלא חזקהו משעת מוטת היד. ואולי זהו העניין שלמדנו מדברי חז"ל: גדול המלווה יותר מן העושה צדקה.⁹²

87. פירוש רש"י לפסוק הנ"ל. על פי הסוגיא במסכת כתובות דף סז עמוד ב.

88. פירוש הכתב והקבלה לפסוק ט בדברים פרק לו.

89. על פי הגמרא במסכת בבא מציעא.

90. פרקים במחשבת הרב סולביצ'יק עמוד 23.

91. ויקרא פרק כה פסוק לה.

92. שבת סף סג עמוד ב.

ולא רק בהיבט הנפשי ובתועלת המעשית, אלא בהתבוננות נכונה על רצון ה', והמלווה סלע לעני בשעת דוחקו - עליו הכתוב אומר: אז תקרא וה' יענה, תשווע ויאמר הנני.⁹³

לאותן פתיחות הלב והעין הטובה מצטרפת גם משמעות נוספת במה שנקטה התורה "פתח תפתח" גם בהמשך הפרק:

כי לא יחדל אביון מקרב הארץ על כן אנכי מצווך לאמר פתח תפתח את ירך לאחיך לעניך ולאבינך בארצך.⁹⁴

ומהו "לאמר"?

כי האמירה - עיקר, וטובה מן הנתינה, שהרי הנותן פרומה לעני מתברך בשש ברכות והמפייסו - ב"א ברכות.⁹⁵ וזהו לאמור - לו דברי ריצוי ופיוס.⁹⁶

כאשר לא מאמצים את הלב ומאידך פותחים ונותנים - או אז גם מתקרבים להבנת המושג - "די מחסורו אשר יחסר לו", אליו הסבה התורה את תשומת לבנו באותם פסוקים.

וכך הגדירו חז"ל⁹⁷ מושג זה, באומרם מצד אחד:
די מחסורו - אי אתה מצווה להעשירו.

ומאידך:

אשר יחסר לו - אפילו סום ואפילו עבד. ומעשה בהלל הוקן שנתן לעני בן טובים סום אחד שהיה מתעמל בו ועבד אחד שהוא משמשו. שוב מעשה בגליל העליון שהיו מעלים לאדם ליטרא בשר של צפור בכל יום.
לו - זו אשה בענין שנאמר: אעשה לו עזר כנגדו.

י. ממה להישמר

על הרקע של הפסוקים הקודמים - בדבר חובת הפתיחות מתוך ההקשבה האמיתית לצרכי הזולת - מודגשת ביתר שאת החומרה המתוארת בפסוק הבא:

93. יבמות דף טג עמוד א, על פי ישעיה פרק נח פסוקים ז"א וזרתבת דברים שם בפירושי רש"י ותוספות.

94. דברים פרק טו פסוק יא.

95. בבא בתרא דף ט עמוד ב.

96. פירוש כלי יקר לדברים פרק טו פסוק יא.

97. מדרש ספרי, דברים פרק טו פסוק ח.

השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר קרבה שנת השבע
שנת השמיטה ורעה עינך באחיך האביון ולא תתן לו וקרא עליך אל
ה' והיה כך חטא⁹⁸.

לאיזו שמיטה מתכוון הכתוב? ומה ירחש הלב ביחס אליה?

כיוון אחד נמצא בדברי ראשונים - עפ"י דברי חז"ל - גם ביחס לשמיטת
קרקעות:

השמר לך - שלא תאמר קרבה שנת השבע שנת השמיטה, ואם אני
צריך להשמיט מעותי או קרקעותי בארץ, איך אתן שם צדקה -
נמצא שאני מפסיד מכל צד.⁹⁹

אמנם כיוון שני מבואר על פי דברי המשנה בהקשר לנושא הפרוזבול.

פרוזבול אינו משמט. וזה אחד מן הדברים שהתקין הלל הוקן
כשראה שנמנעו העם מהלוות זה את זה ועוברים על מה שכתוב
בתורה¹⁰⁰: "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל" וכו'¹⁰¹ -
התקין הלל פרוזבול.

נראה אפוא שלמדה המשנה את "שעוברים על מה שכתוב בתורה" לאור "קרבה
שנת השבע". היינו שכתוב הכתוב דנן לנושא שמיטת כספים. שהמלווים נמנעים
מפני שאכן רואים שמתקרב הזמן של חיוב השמטת החובות¹⁰².

וכן אמנם פוסק רמב"ם:

מי שנמנע מלהלוות את חברו קודם השמיטה שמא יתאחר החוב
שלו וישמט - עבר בלא תעשה. שנאמר: השמר לך¹⁰³ וכו'. וחטא
גדול הוא שהרי הוזהרה עליו תורה בשני לאוין, שנאמר: השמר לך
פן... וכל מקום שנאמר השמר או פן או אל - הרי זה מצוות לא
תעשה¹⁰⁴. והתורה הקפידה על מחשבה רעה זו וקראתו בליעל.
והרי הוסיף הכתוב להזהיר ולצוות שלא ימנע אלא יתן, שנאמר¹⁰⁵:
נתן תתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו וכו'. והבמיוחד הקדוש ברוך הוא

98. דברים פרק טו פסוק ט.

99. פירוש רבנו בחיי לפסוק הנ"ל. ובמיוחד נראה כך מדברי חז"ל במדרש שקרבה שנת השבע
הכוונה לשמיטת קרקעות.

100. כאמור בפסוק הנ"ל.

101. שבועות פרק י משנה ג.

102. וכך למד הנצי"ב בפירושו לספרי את השוני שבהבנת הפסוק בין הספרי לבין המשנה. ואם כן
"עברו על מה שכתוב בתורה" לפי הספרי יתפרש על פי האמור במקום אחר: "אם כסף תלוה
את עמי" (שמות פרק כג).

103. הפסוק דנן בדברים פרק טו פסוק ט.

104. גמרא מסכת עירובין.

105. בפרקנו, דברים טו, פסוק י.

בשכר מצווה זו בעולם הזה, שנאמר: כי בגלל הדבר הזה יברכך
וכי¹⁰⁶.

אמנם מחשבה רעה, צרות עין ואטימות הלב - הינם דברים שבין האדם לעצמו. אי אפשר לזהותם מבחוח, ואדרבה, בדברים המסורים ללב בהם נאמר: ויראת מאלוקיך¹⁰⁷. ובכל זאת ניתן לרדת לשורשם של עיוותי התשובה והלב על פי עומקם של דברי חז"ל בעקבות חריפות לשונה של התורה. כי לא בכדי נקטה התורה דווקא בסוגייתנו את הביטוי בליעל, וכך כינתה את האטימות וההתעלמות מחשש של "קרבה שנת השבע". כינוי זה דומה לכינוי הנאמר בהקשר לעיוותים חברתיים ומוסריים,¹⁰⁸ ומאידך - דומה הוא בלשון לכינוי המתייחס לעבודה זרה. וכל כך למה? והנה מה שלמדנו מדברי ר' יהושע בן קרחה:

כל המעלים עיניו מן הצדקה כאילו עובר עבודה זרה. כתיב הכא:
השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל וכתיב התם יצאו אנשים
בני בליעל¹⁰⁹. מה להלן עבודה זרה, אף כאן עבודה זרה¹¹⁰.

ואם כך, לא דבר הכתוב במי שנאנס מלתת צדקה או מי שלא נתן בגלל סיבה חיצונית, אלא במי שמעלים עיניו מן הצדקה. אם מדובר באטימות ובהתעלמות ובחוסר רגישות - או אז מתקשר הדבר לחומרתה של עבודה זרה ולהתרחקות מה'. שהרי מבין מרכיביה של שמיטת כספים למדנו בין היתר על שנים: האחד ההכרה וההפנמה שהכסף ניתן לאדם רק כפיקדון על ידי ה', ואין העשיר מהווה אלא מעין "בנק" להעביר הלאה את מה שניתן לחלק לאחרים. אבל כשאדם חש כי הוא עשה את החיל לעצמו, והוא שפעל והוא שהשקיע והוא שקצר את "הפירות" - או אז היכן נמצא לגביו הקשר עם אלוקים? בגישה מעין זאת, מנתק האדם את הישגיו מהמקור האלוקי, ומהי משמעות נתוק שכזה, אם לא שהיא מעין עבודה זרה?¹¹¹ אולי לא העבודה החיצונית, אך שורשה ומהותה של עבודה זרה, מסתתר בשיטתו מבין השיטין שלה.

106. הלכות שמיטה ויובל פרק ט הלכה ל. ואכן בהלכה טו נראה שנקט את לשון המשנה בהבנת הקשר שבין מניעת ההלוואה להתקרבות שמיטת כספים.

107. על פי מסכת קידושין דף ל עמוד ב.

108. שופטים פרק יט פסוק כב וספר שמואל א פרק ב פסוק יג - בענין בני עלי שם נאמר שלא ידעו את ה'.

109. ספר דברים פרק יג.

110. על פי מסכת כתובות דף פח עמוד א ומדרש ספרי לדברים פרק טו פסוק ט.

111. ובאר המהרש"א בפירושו לבבא בתרא דף י שרק בשני מקומות כתבה התורה ביטוי חריף זה של בליעל, והם עניין עבודה זרה ועניין ההתעלמות מן הצדקה והעזרה לוולת.

והמרכיב השני - האחוה. זהו חלק מהבסיס לחיוב העזרה, ולאיכות העזרה ביחס הנפשי ובהתחשבות מתוך הקשבה אמיתית אל הזולת. ורק מכוחה של האחוה, והעם האחד והמאוחד ניתן לקלוט את גלוי השכינה¹¹². ומאידך, הפיצול בתוך ישראל, והניכור בין המעמדות והמחלוקת, הלא הם משורשיה הפנימיים של עבודה זרה.¹¹³

ועל דרך החיוב ניתן לומר - את יסוד האחוה ניתן להאיר ולחדש בעקבותיה של ההשמרות מפני ההתעלמות, תוך חשיבותם של שמיטת כספים וביטול חובות:

ובצאת השנה, רעיון זה מחייב את כולנו לשוב להיות "רעים ואחים" זה לזה. והואיל וכולנו רעים, חובה על כל אחד לתת דעתו לפריחת האושר של רעהו ולפיכך עלינו להתיר את כבלי החוב.¹¹⁴

אמנם, ללא התביעה וללא החוב יישאר הדבר תלוי ברצון הלווה - האם להתזרזז או לא. ובכך מתחזקת עוד יותר תחושת האחוה והכבוד ההדדי.

וכן בהמשך דברי רש"י הירש:

תואר הרע אומר לתובע ולנתבע מה התורה מצפה מהם, כי ה' הוא אב לכולם ורצונו שיפעלו ברוח זו כדי שיראה אותם כבניו, כאחים בבית המונהג על ידיו.

בעקבות הבהרת אזהרת התורה והדרכתה - הן לנאמנות כלפי המקור האלוקי שהפקיד פיקדון ביד המלווה, והן לאחוה ולשבירת המעמדות והמחיצות - ניתן גם להאיר זווית נוספת בסוגיית הפרוזבול.

אמנם באופן מעשי יוצרת תקנת הפרוזבול מצב שבו החובות אינם נשמטים, אך יש דווקא במצב זה סיוע להמשך העזרה ההדדית בישראל. זהו המניע הבסיסי של הלל הזקן¹¹⁵, ובכך רצה הוא להיות נאמן למגמתה של התורה בסוגיית שמיטת כספים.

אך יתרה מזאת - גם תוכנה של התקנה, בנוי על פי רצון התורה. שהרי למדנו כי במוסר שטרותיו לבית דין - השביעית אינה משמטת חוב זה. ונראה היה - כאמור לעיל בסעיף ג - שהלכה זאת משקפת את יסוד ביטול האדנות והנגישה, כי המלווה - איננו התובע, אלא בית הדין. ואם כן תקנת הפרוזבול, שהיא בנויה על הפיכת החוב למעין חוב של בית דין, מהווה בעצם חוליה נוספת של אותה הלכה.

112. מדרש תנחומא פרשת ניצבים אות ג: כשאתם אגודה אחת - אתם מקבלים פני השכינה.

113. זוהי הגדרתו של מחבר נחלת דוד - לתלמידו של ר"ח מוואלוויץ - בספרו בית דוד דרוש ו.

114. פירוש רש"י הירש לדברים פרק טו פסוקים א"ב.

115. כאמור בשביעית פרק י משנה ג.

ואולי משום כך נקראת התקנה - פרוזבול. שיש בה תיקון הן לעניים והן לעשירים¹¹⁶. אמנם הרובד הבסיסי בתיקון זה - מהווה הרצון שלא לנעול דלת לפני לווין, ושלא לגרום הפסד למלווים¹¹⁷. אך יש בכך גם להאיר רובד נוסף בתיקון, שעל ידי שיטת התקנה ועל ידי מגמתה מונע הלל הזקן את הנזק המוסרי והחברתי ומעודד את האחוה והסיוע.

כל האמור בתיקון התקנה תלוי אפוא במגמת עורך הפרוזבול באופן פרטי, האם מודע הוא לשלביה של התקנה ולמאפייניה ונאמן לכך, או שמחפש הוא פתרון "טכני" בלבד.

יא. המאבק על ירושלים

ראינו את החיבור שבין היסודות המוסריים והחברתיים - שבסוגיית שמיטת כספים - לבין המשמעות הציבורית והלאומית של חיי המדינה והעם. חיבור זה עליו נכתב לעיל בסעיפים ו'ח נשנה ומתרחש ביתר תוקף בתקופת שיבת ציון בימי הבית השני כפי שמתואר בכתובים. שם נראה בעליל כי גישתו של נחמיה ואיכות ההתמודדות שלו עם התופעות החברתית דאו - מאירה ומוארת ביחס לסוגיה אותה למדנו עד כה.

דווקא בעת תיאור של שיא במאבק על ירושלים ועל בנית חומותיה ושעריה עוצר ספר נחמיה את מהלכו ומקדיש פרק שלם - פרק ה - לסוגייתנו, לסוגיא החברתית והמוסרית.

ותהי צעקת העם ונשיהם גדולה, אל אחיהם היהודים¹¹⁸.

מי הצועק? ועל מה וכלפי מי?

דלת העם העניים היו צועקים מאד בשביל אחיהם היהודים העשירים¹¹⁹.

ומדוע צעקו?

ויש אשר אומרים בנינו ובנותינו אנחנו רבים ונקחה דגן ונאכלה ונחיה. ויש אשר אומרים שדותינו וכרמינו ובתינו אנחנו ערבים¹²⁰ ונקחה דגן ברעב. ויש אשר אומרים לוינו כסף למדת המשך

116. על פי הגמרא במסכת גיטין דף לו.

117. כסף משנה הלכות ממרים פרק ב הלכה ב.

118. נחמיה פרק ה פסוק א.

119. פירוש רש"י שם.

120. פירוש מצודת ציון - עניין משכון. כמו מה העירבון - בראשית לח.

שדותינו וכרמינו. ועתה כבשר אחינו בשרנו כבניהם בנינו, והנה אנחנו כובשים את בנינו ואת בנותינו לעבדים ויש מבנותינו נכבשות ואין לאל ידינו ושדותינו וכרמינו לאחרים¹²¹.

הוי אומר, החובות והנטל שבשו את השוויון ויצרו פער מעמדות. ומתוך חוסר אונים נזעקה הזעקה המרה זאת. ולא רק על הפער ועל הניצול זועקת דלת העם, אלא

כך היו צועקים על היהודים העשירים שלא היו רוצים לפרנסם¹²².

ומה היתה תגובת נחמיה?

ויחר לי מאד כאשר שמעתי את זעקתם ואת הדברים האלה¹²³.

ומה עשה?

וימלך לבי עלי ואריבה את החרים ואת הסגנים ואמרה להם משא איש באחיו אתם נשים ואתן עליה קהילה גדולה¹²⁴.

נחמיה רוצה אפוא לתקן את המצב ועל כן הוא מוכיח ומתריע. את התוכחה, עורך נחמיה בקהל רב, כדי ליצור את ההשפעה המתאימה¹²⁵.

ומה היה תוכן דבריו:

האם אתם מלווים איש באחיו שימכר לו לעבד בעבור המלווה?¹²⁶

הנה לפנינו הדגשתו של נחמיה על האחוה כבסיס לתוכחתו כלפי המצב התברתי והמוסרי שנחשף ע"י זעקת דלת העם.

איך תהיה איש לאחיו לנושה, והכתיב: אם כסף תלווה את עמי לא תהיה לו כנושה, לא תשימון עליו נשך¹²⁷. והזכיר להם בזה את דברי התורה שצוותה שם על הנגישה ועל הריבית ועל השבת המשכון¹²⁸.

אמנם לא רק מטעמים אלו מבהיר נחמיה את חומרת התנהגותם של העשירים.

שהרי המשך ואמר:

ויאמר לא טוב הדבר אשר אתם עושים, הלא ביראת אלוקינו תלכו מחרפת הגויים אויבינו¹²⁹.

121. נחמיה פרק ה פסוקים ב"ה.

122. פירוש רש"י לפסוק ב.

123. נחמיה פרק ה פסוק ו.

124. שם פסוק ז.

125. על פי פירוש מצודת דוד שם.

126. פירוש רלבי"ג שם.

127. שמות פרק כב פסוק כד.

128. פירוש מלבי"ם לנחמיה פרק ה פסוק ו.

129. נחמיה פרק ה פסוק ט.

נחמיה מבליט בתוך דבריו, שהמצב אינו טוב בפני הקדוש ברוך הוא, ושאלם היתה יראת ה' בלבם - או אז לא היו מגיעים לפער, לניצול, לשעבוד ולפיצול שבין המעמדות¹³⁰. זהו כבר רובר פנימי עמוק בנוסף לציון ההלכתי עליו עמד מלבי"ם בפירוש לפסוק הקודם. כשם שראינו לעיל בסעיף י', כך נראה מדברי נחמיה שיסוד הביקורת שלו טמון במושגים של יראת אלוקים אמיתית, מופנמת ומיושמת, מתוך שהיא מגיעה עד ועד בכלל - לכוחות הנפש.

ובכך מוסבר אולי גם הצורך של נחמיה להוסיף את השקול של "מחרפת הגויים אויבינו". מפני שאם החברה הישראלית לא מגלמת בפועל את ישרות הנפש ואת תיקון המידות ואת המופת המוסרי והחברתי - או אז לא נעשית מגמת קדוש השם, כפי שנבראנו למענה ונצטוונו עליה.¹³¹

גם נחמיה ופמלייתו משתתפים בראשונה בתיקון עליו דיבר הוא עצמו.¹³² ולכן גם בהמשך הכתובים באה לידי ביטוי יראת אלוקים שגורמת באמיתיותה לסלק את המחיצות ולא ליצור פעם מעמדות.

והפחות הראשונים אשר לפני הכבידו על העם ויקחו מהם בלחם ויין
אחר כסף שקלים ארבעים, גם נעריהם שלטו על העם, ואני לא
עשיתי כן מפני יראת אלוקים.

ובנשימה אחת, אומר נחמיה

וגם מלאכת החומה הזאת החזקתי ושרה לא קנינו וכל נערי קבוצים
שם על המלאכה¹³³.

לאמר, שלובות הן יחדיו מלאכת החומה והמאבק הלאומי עם תקנת החברה והתיקון המוסרי. כשכל השילוב הזה יסודו ביראת אלוקים שמקורה בדעת ובלב פנימה, ומתוך כך היא מתמלאת גם במערכת המעשית.

ומתי ארע כל המצב המקולקל? ומתי תוקן?

וזהו בשנת השמיטה על כן צעקו העם¹³⁴.

בעיתוי שכזה, לאור מה שלמדנו בסוגייתנו, עוד יותר מתחדד הצורך באחוה גם בסוגיית הרכוש והממון וההישג האנושי - שהם אולי מהמרכיבים היותר רגישים בחיי אדם, ובהם אנו נדרשים ביתר שאת לגלות מה אנו ומה חיינו.

130. על פי פירוש רש"י וראב"ע.

131. על פי מלבי"ם.

132. כאמור בפסוקים י"א.

133. פסוקים ט"ז. וכן בהרחבת דברים בילקוט שמעוני נחמיה סימן תתרס"ט.

134. פירוש וראב"ע לפסוק ט, ושם מרחיב דבריו בפרוט החשבון.

את החומרה ואת הצורך לתקן עם משמעויות התיקון - מבטא נחמיה בחדות לשון
ובעומק אמונתו:

גם חצני נערתי ואמרה ככה ינער האלוקים את כל האיש אשר לא
יקים את הדבר הזה מביתו ומיגיעו וככה יהיה נעור ורק. ויאמרו כל
הקהל אמן ויהללו את ה', ויעש העם כדבר הזה.¹³⁵

מול האלוקים - עומד המלווה וניצב בעל הממון. וכיצד יתייחס אל רכושו ואל
עצמו ואל זולתו - כל אלו הם חלק מהעמידה מול האלוקים. ולכן מנסח נחמיה כפי
שמנסח על מי שהוא באמת המנער אותנו לתיקון החברה והמוסר והנפש.

משום כך ההלל המוזכר בפסוק יג - אינו בכדי, כי הוא מתוך גלוי קידוש השם
לעומת המצב הקודם. ולכן צריכה אמירת ההלל להיות מתוך הלב¹³⁶ ובהודיה
אמיתית ועמוקה על שנתן בלבם לעשות כזאת¹³⁷.

כי רק על ידי שינוי בלב פנימה ניתן היה להבין את משאו של נחמיה שבא לנתן
את הנשיה ואת הניצול.

ואולי משום כך מסתיים הפרק באמירתו של נחמיה:

זכרה לי אלוקי לטובה כל אשר עשיתי על העם הזה¹³⁸.

ומהו החסד והטוב שעשה נחמיה ביחס לעם? באופן בסיסי היתה כאן תקנה
לטובת העניים, ומשום כך בעומק הענין - גם תקנה לטובת העשירים בנפשם
ובמוסריותם.

אך מלבד כל אלו יש כאן תקנה לאומית. ניתן מכאן ואילך להמשיך את המאבק
הלאומי ואת בנין ירושלים - ביתר שאת. תנופת מלאכת החומה תתאפשר כתוצאה
מהתיקון הנפשי, החברתי והמוסרי.

כשם שמבטאת זאת הסמיכות שבין פסוקים טו-טז, כך מודגש הדבר בנבואת
זכריה, בעקבות תקופת שיבת ציון.

כה אמר ה' צבאות לאמר משפט אמת שפמו וחסד ורחמים עשו
איש את אחיו. ואלמנה ויתום גר ועני אל תעשקו ורעת איש אחיו אל
תחשבו בלבבכם¹³⁹.

וכחלק מתמונה שלמה של לאום וחברה, צבור ומוסר, פרט וכלל -

135. נחמיה פרק ה פסוק יג.

136. על פי פירוש הראב"ע.

137. מצודת דוד.

138. נחמיה פרק ה פסוק יט.

139. זכריה פרק ז פסוקים ט"י.

כֵּן שַׁבְּתִי זִמְמָתִי בַיָּמִים הָאֵלֶּה לְהִיטִיב אֶת יְרוּשָׁלַיִם וְאֶת בֵּית יְהוּדָה
אֶל תִּירָאוּ. אֱלֹהֵי הַדְּבָרִים אֲשֶׁר תַּעֲשׂוּ דַבְּרוּ אִמַּת אִישׁ אֶת רַעְהוּ אִמַּת
וּמִשְׁפַּט שְׁלוֹם שִׁפְטוּ בְּשַׁעְרֵיכֶם. וְאִישׁ אֶת רַעַת רַעְהוּ אֶל תַּחֲשְׁבוּ
בְּלִבְבְּכֶם וּשְׁבוּעַת שֶׁקֶר אֶל תֹּאדְבוּ כִּי אֶת כָּל אֱלֹהֵי אֲשֶׁר שִׁנְאַתִּי
נָאֹם ה' ¹⁴⁰.

וכך בדורות אחרונים, בעקבותיה של סוגיא כואבת ומיוחדת, נכתב ופורסם
בניצני העם והארץ בבניית המדינה ¹⁴¹:

גם בכל תפיסת המרורות של מעשים כבדי הסבל, וגם אשר עד
הנפש הגיעו - הלא כמבצר משגב יקום עתה קידוש השם של
האחוה האמיתית הכוללת את כולנו ויגרוף בתעצומת טהרו את כל
ערפלי השנאה הקטנוניים כמו את כל חולשות המבוכה הכפרניות.

ומתוך התבוננות במהלך לידת הגאולה

התחדשות הלידה - שהיא לא ביום אחד ולא חוזרת ונעדרת ¹⁴² -
של הגוי האחד בארצו על אחת כמה וכמה שהיא תגדיל ותאדיר את
האחוה האמיתית מבית המתחדשת ונולדת לעת חרדה של צרה
וצוקה לתוכחת האומה אשר בשעת מבחן.

יב. לפני ימות המשיח

למהותה של שמיטת כספים יש משמעות מיוחדת בדורות אחרונים. חלק
מהיסודות עליהם למדנו עד כה, מבליטים מאפיינים מסוימים בשמיטה זאת ומאידך
גם מוארים ביתר שאת לאור התקופה.

וכל כך למה? בנבואת ישעיהו, לאחר הדברים המיוחדים ביחס לאחרית הימים,
בנית בית ה' ונהירת הגויים אליו נמצאת הנבואה הבאה:

ותמלא ארצו כסף וזהב ואין קצה לאוצרותיו ותמלא ארצו סוסים
ואין קצה למרכבותיו. ותמלא ארצו אלילים למעשה ידיו ישתחו
לאשר עשו אצבעותיו ¹⁴³.

עיקרן של התופעות מלמדות על הישגי האדם ועצמתו שמתרבים ומתגדלים
ב"ארצו" ¹⁴⁴ והדברים אומרים דרשני - בארצו של מי מדובר? ומהן התופעות? ומהם
הגורמים לכך?

140. זכריה פרק ח פסוקים יג"ז.

141. מתוך דברי מרן הרב צבי יהודה זצ"ל, בעקבות פרשת אלטלנה. לנתיבות ישראל א, 124-125.

142. על פי ישעיהו פרק סו פסוקים ח"ט.

143. ספר ישעיה פרק ב פסוקים ז"ח.

144. על פי העיקרון שבדברי רד"ק שם.

חז"ל מנתחים את התופעות בכיוון של הגדרת תקופה מסוימת - לפני ימות המשיח.

וכך נאמר במדרש, בפרשת האזינו¹⁴⁵:

שמנת, עבית, כשית - אלו שלשה דורות שלפני ימות המשיח.
שנאמר: ותמלא ארצו כסף וזהב ותמלא ארצו סוסים, ותמלא ארצו אלילים.

"ארצו" איננה אפוא ארץ של מלך בעבר, אלא של תקופה בעתיד. תקופה זאת תתאפיין - לפי הבנת חז"ל - בריבוי של שלשה מרכיבים: כסף וזהב, סוסים, אלילים. אמנם כל אלו, אינן תופעות בפני עצמן אלא נלמדות ומובהרות כמעין שומן, עובי וכיסוי - היינו: כתוספות מיותרות של "שומן" עודף.¹⁴⁶

ומהו השומן ובמה הוא מיותר בהקשר זה? ואיך יהיה תהליך "ההרזיה"? לשאלות אלו ניתן להתייחס לאור המשך נבואת ישעיהו. וכך נאמר בהמשך:

וישח אדם וישפל איש ואל תשא להם. בוא בצור והטמן מפני פחד
ה' ומהדר גאונו. עיני גבהות אדם שפל, ושח רום אנשים, ונשגב ה'
לברו ביום ההוא¹⁴⁷.

מפסוקים אלו נראה כי לאחר שכותו של האדם והישגיו יגיעו לשיאים ולעצמה שאין כמותם - או אז ישתנה המצב מן הקצה אל הקצה. ולעומת הגבהות והרום תבוא שפלות ושחות. ובפער הזה - יובלט מקומו של רצון ה' שישגב לבדו.

וכיצד יובלט? איך תתבצע השפלות? באחת מבין האפשרויות להבנת הענין מגדיר רד"ק:

עוד יבוא זמן שישפלו בני אדם ולא יגבהו ברוב כסף וזהב וברוב סוסים. וזה יהיה בימות המשיח שיתקבצו כל הגויים להילחם בירושלים, ואז יראו כי לא יועילו להם לא כספם וזהבם, ולא גבורתם ולא הרבות עמים. ואז תשפל גבהותם וישח גאונם¹⁴⁸.

האמנם ישפל האדם רק מפני שיראה מחוסר ברירה את חוסר יעילותו? ומה לגבי האלילים שנוכרו בפסוק ח'? כאשר מתבוננים בפסוקים הבאים נראה מתוך הנבואה התחלת השיטה האלוקית לשימת האדם וכוחותיו במקומם הראוי. כי יום לה' צבאות על כל גאה ורם על כל נשא ושפל¹⁴⁹.

145. מדרש ספרי האזינו, דברים פרק לב פסוק טו.

146. על פי פירוש רש"י בפרשת האזינו שם.

147. ישעיהו פרק ב פסוקים ט"א.

148. פירוש רד"ק לישעיהו פרק ב פסוק ט.

149. ישעיהו פרק ב פסוק יב.

אף כי ארבעת תיאורי האדם אינם עקביים, כי "שפל" אינו כמו שלשת הנוספים בפסוק הנ"ל - הרי שהחשבון האלוקי כולל את הכל. וכך מבואר:

לפי שהגאים הם על שני פנים. כי יש מהם שתוכם ככרם, והם הגאים בלכותם ומראים נאוותם מבחוץ לעין כל. ועל אלה אמר כל גאה ורם. ויש מהם שהם גאים בלבם ומראים עצמם שפלים מבחוץ כמנהג הפרושים הצבועים. ועל אלו אמר נישא ושפל, נישא מבפנים ושפל מבחוץ¹⁵⁰.

כי מול הברור האלוקי, לא תוכל כל חיצוניות לסגור ולהבריך. והברור היותר נוקב הוא מול האדם והשגיו - האם האדם הוא היוצר והפועל והמחדש והרוכש והבונה או שאלוקים נותן לו את הכח לעשות את החיל הזה. ואם רק המקור האלוקי מחיה ומכוון הרי שיש לכך מטרות ויעדים, בהם על האדם להלך וליצור. ולכן במהלך הפסוקים הבאים יבהיר הנביא את החשבון האלוקי מול כל הגורמים והכוחות שהביאו את האדם לבטוח בעצמו ובכשרונותיו¹⁵¹. או אז עובר הנביא לשלב נוסף של בירור:

והאלילים כלוף יחלף¹⁵².

היינו, כל תופעת האלילות תיעלם ותיכרת לחלוטין¹⁵³.

אך כיצד יתרחש הדבר? בעוד שבפסוק יט מוזכר שוב "מפני פחד ה' ומהדר גאונו", הרי שבהמשך ממקד הנביא:

ביום ההוא ישליך האדם את אלילי כספו ואת אלילי זהבו אשר עשו לו להשתחוות לחפר פרות ולעטלפים¹⁵⁴.

ומהם "אלילי כספו ואלילי זהבו" שאדם ישליכם לבורות ולריק¹⁵⁵? רובד אחד באלילים אלו קשור לפסוק ח' לעיל - שנראה כעוסק בפסילונים שאותם עשה האדם הצורף - ואליהם משתחוה האדם¹⁵⁶.

אך לפי המדרש בדבר זיהוי התקופה שתבוא לפני ימות המשיח הרי שיתכן שהאלילות במובן החיצוני כבר עברה קודם מן העולם¹⁵⁷. אבל האלילות הפנימית

150. פירוש ר"י אברכנאל לפסוק יב.

151. פסוקים יג"ט, שבהם נזכרו: ארזי הלכנון, הרים, חומות בצורות, מגדלים, אניות תרשיש ושכיות חמדה.

152. ישעיה פרק ב פסוק כ.

153. על פי רש"י וראב"ע.

154. ישעיה פרק ב פסוק כ.

155. על פי מהר"י קרא.

156. על פי פירוש רד"ק לפסוק יח.

157. על פי המתואר במסכת יומא דף סט בדבר שחיתת יצר הרע של עבודה זרה על ידי אנשי כנסת הגדולה.

הרי היא הגאווה של האדם בהישגיו. וגאווה זאת המנתקת את האדם ממקור כוחותיו האמיתי - היא הגורמת לאדם להשתעבד לעצמה ולממון, ולחיות על פי סדר עדיפות מעוות בגלל אותו שעבוד.

ולא בכדי נקטה הגמרא תגובה חריפה ביותר מול הגאווה¹⁵⁸:

אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי: כל אדם שיש בו גסות הרוח כאילו עובר עבודת כוכבים. כתיב הכא: תועבת ה' כל גבה לב¹⁵⁹, וכתיב התם: ולא תביא תועבה אל ביתך¹⁶⁰. ורבי יוחנן דידיה אמר: כאילו כפר בעיקר. שנאמר: ורם לבבך ושכחת את ה' אלוקיך.¹⁶¹

אם ראו חז"ל בגאווה יסוד הדומה לעבודת כוכבים ולכפירה בעיקר נראה הדבר בעליל כי הקבלות אלו הינן בגלל יסוד ההתנקות מהמקור האחד האלוקי. משום כך אותו חשבון המברר את היחס להישגי האדם - כפי שבא לידי ביטוי בנבואת ישעיהו - הוא בעצם חשבון נוקב מול הגאווה, כי זוהי בעצם האלילות היותר פנימית.

וכאשר האדם משליך את "אלילי כספו ואת אלילי זהבו" - פירוש הדבר שהוא משליך את השעבוד לכסף ולזהב. ואם כך הופכים ההישגים והעצמה האנושית, ובמקום להיות גורם בראש הפירמידה הם עתידים להיות כלים כדי לגלות בהם את רצון ה'.¹⁶²

אדרבה, בתקופה שלפני ימות המשיח - אכן תפתח העצמה האנושית והישגיה. ומי שיתבונן מבחוץ, יחוש כביכול את הדחיקה של עניינים רוחניים ומטרות ערכיות ויראה כאילו האדם כבש את העולם. אבל יום יבוא, יום ה' והדר גאוונו - ויתבאר עד כמה ריקנות היה הגאווה. עד כמה חסרי חיים האדם והחברה אשר מתנתקים ממקורם האלוקי. עד כמה משחית הוא השעבוד לממון ולרכוש¹⁶³. ועד כמה נזקקת האנושות למקור מחיה ומכוון, נותן חזון וטעם לחיים¹⁶⁴. ואז יובן מדוע אמר הנביא, בסוף הנבואה על "ארצו" ועל הימים שלפני בוא המשיח -

158. מסכת סוטה דף ד עמוד ב.

159. משלי פרק טו.

160. דברים פרק ז פסוק כו.

161. דברים פרק ח - באותם פסוקים שבהם מדובר על "כחי ועצם ידי" שצריך לזכור כי "ה' הוא נותן לך כח לעשות חיל".

162. כשם שלמלך מותר להרבות כסף וזהב, לצרכי המלכות ולשם אוצר בית ה' - על פי רמב"ם הלכות מלכים פרק ג הלכה ד.

163. בלימודו של "משך חכמה" לדברים פרק יז פסוק כ פרש כי רק בגלל "לא ירום לבבו" נאסר על המלך להרבות סוסים וכסף וזהב. ואם ישתמש בהם למטרות נכונות או לא ירום לבבו.

164. רבנו יונה הגדיר בפירושו לתורה: "ואמר למלך לא ירבה לו סוסים... ולא כסף וזהב - כדי שלא יתעסק בהנאות הגוף כי אם בהנהגת המון".

חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו כי במה נחשב הוא¹⁶⁵.
ובדברי מפרשים¹⁶⁶ נמצאות שתי אפשרויות להגדרת מטרת הביקורת הכתובה על
האדם בפסוק זה. האם הדגש הוא מול עבודה זרה, שניתן ללמוד בקל וחומר מאפסות
האדם על אפסותה שלה - או שמרכז הכובד במבט מפוכח זה - הינו מול הגאווה,
שאותה יש לבטל וממנה יש להתרחק כי במה נחשב הוא.
אלא שבגמרא בסוגיא שהובאה לעיל בעניין חומרת הגאווה¹⁶⁷ מובאת הגדרה
שונה:

עולא אמר - שכל אדם שיש בו גסות הרוח כאילו בנה במה.
שנאמר: חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו כי במה נחשב הוא
אל תקרי במה אלא במה.

ומה היה חסר בהכנת הפסוק אם נשארנו בקריאה הראשונית של במה? אולי רצה
עולא ללמדנו את מגמת נבואתו של ישעיהו. כי אם יבחין האדם כראוי במקומו
ובעצמתו, ולא ישימם במרכז ולא יעשם במה אלא רק ככלים ביד ה' - או אז אין
צורך לאפס את האדם ולהכחידו.

ואם התפלל יהושע בן נון בתפילת עלינו לשבח¹⁶⁸ - על כך "שיכירו וידעו", הרי
ביקש אז: להפנות אליך כל רשעי ארץ. ובאמת כל הרשעה נעלמת כעשן וכלא
היתה, ברגע שהאדם לא מושל ולא מבליט את עצמו ואת כוחותיו אלא מנסה להכיר
ולהפגים מי הוא מקור הכוחות שלו ולשם מה שם בו את הפיקדונות האלו, ומי צריך
להיעזר על ידו. זהו אופן הרבה יותר עמוק של "ונשגב ה' לבדו" דרך החיבור שכל
הכוחות יתחברו לאחד האלוקי ויעשו רצונו בלבב שלם, ולא שייצלמו ויישאר הוא
"לבדו" - במובן הכמותי.

ואדרבה, בגישה של ענווה אמיתית כזאת - אומר הנביא ישעיהו עצמו בהמשך
הספר, מול האנושות המנותקת ממקורה¹⁶⁹:

ויספו נערים ויגעו ובחורים כשול יכשלו. וקוי ה' יחליפו כח יעלו אבר
כנשרים ירצו ולא ייגעו ילכו ולא ייעפו.

165. ישעיה פרק ב פסוק כב.

166. על פי פירוש מהר"י קרא.

167. מסכת סוטה דף ד עמוד ב.

168. על פי הכלבו, מובא בשם אוצר הגאונים שיהושע בן נון חיבר תפילה זאת בכניסת ישראל
לארץ.

169. ישעיהו פרק מ פסוקים ל"לא.

גישה זאת של ענווה מוסיפה כת, נותנת אתגרים ומביאה את האדם לגבורה ולעצמה¹⁷⁰. או אז האדם בכוחותיו, בגישתו, ביצירתו, בהישגיו - מקדש שם שמים ומרבה כבוד שמים.¹⁷¹

מקומם של הממון והרכוש בתוך כל אלו - ובתוך נבואת ישעיהו - מהווה מקום מאד מיוחד של לימוד לאדם כיצד להתייחס לזולתו ולעצמו, וכיצד להבין ולהפנים את המטרות שלשמן קיבל את הפיקדון מאלוהים. דומה כי שמיטת כספים על משמעויות שנלמדו בסעיפים הקודמים מלמדת בצורה מיוחדת את הלקחים האלו, ומציבה באופן כן ונוקב את האתגרים האלו לפני האדם.

ג. בשוב ה' את שיבת ציון

ודווקא בתוך תוכו של התהליך הלאומי על כל מורכבותו - צריכים האתגרים החברתיים הנפשיים והמוסריים להתברר ולהתיישם ביתר שאת¹⁷². מתוך תמונה כוללת של כוחות האדם וכשרונותיו היונקים מהמקור האלוהי ומהווים כלים לגילוי רצונו יתברך ולהטיב לבריותיו - מתוך תמונה זאת ניתן לשרטט גם את הקווים והצבעים הבאים:

עולם תורה עומד הוא לפנינו, כל זמן שאין אנחנו מגיעים לידי
התיקון העליון של אחרותם של כל זרמי החיים וכל הנטיות השונות
אשר להם.¹⁷³

ומתי עומד התורה? והיכן אין אחדות?

כל זמן שכל אחד מתנשא לומר אני אמלך, ואני ואפסי עוד. אין
שלום בעצמנו ואין שם ה' מופיע עלינו, שמא נופיה דאקריה
שלום¹⁷⁴ אשר אור האמת רק ממנו ועל ידו מופיע.

וכיצד מתחברים האמת והשלום?

כל עמל החיים, בייחוד העמל הרוחני של כל המחשבה, מוכרח
להיות פונה רק כדי לגלות את אור השלום הכללי העליון.

170. על פי פירוש רבי ישעיה מטראני.

171. הרחבת דברים מצויה במידות ראייה, ענווה.

172. על פי מאמרי הראיה חלק ב עמוד 405.

173. אורות הקודש חלק ב עמוד תקע סעיף ל"ט.

174. על פי הוזהר בספר במדבר עמוד קעו. ועל פי רש"י בכרכות דף סג בענין התקנה - לאפוקי מהמינים - לשאול על שלום חברו בשם.

ועמל זה את מה יגלה? וכיצד יביא שלום?

היוצא לא מתוך רחייה של איזה כת, של איזה רעיון של איזה זרם, של איזו נטייה, אלא מתוך הכנסתו של כל אחד מאלה לתוך הים הגדול של אור אין סוף.

הווי פשרה? השארת המציאות כמו שהיא? השארת הכוחות ללא תיקונם? ודאי שלא. אלא להיפך -

ששם הכל מתאחד. הכל מתעלה, הכל מתרומם, והכל מתקדש.

וכיצד מגיעים לעילוי ולקידוש, לאחדות של אמת? על ידי נוחות ושקט מדומה? על ידי מילוי שאיפות שטחיות? על ידי הסתפקות בעבודה ובמסגרת חיצונית? הדבקות והרצון לאחד ולקדש - קשורים אפוא במהותם לענווה ולפתיחות האנושית כלפי מקורה האלוקי ולקדש קשורים אפוא במהותם לענווה ולפתיחות האנושית כלפי מקורה האלוקי. מהות זאת נבנית ומתפתחת, ועוד תתגלה במלואה בימים שאף הם רמוזים בסוגיית שמטת כספים והצדקה¹⁷⁵:

ובדרך רמוז, ירמוז להעיר הערה גדולה על אחד המיוחד שבאומה, שאליו אנו מקווים ומצפים מתי יבוא. והוא מלך ישראל משיחנו אשר הוא אביון וכבר נמשל לעני כאומרם: עני ורוכב על החמור¹⁷⁶. ורמוז הדבר אשר יסובבנו להיות אביון ואמר: כך - פירוש, בסיבתך.

ורמוז נוסף במילה כך:

...כי הוא אביון בנו, שמתאווה מתי יבוא לגאלנו¹⁷⁷.

וברובד נוסף, מלמדנו אור החיים¹⁷⁸:

אי חדא קהילתא או חדא כנישתא יתערון בתיובתא, מיד אתי בן דוד. ומעתה - אביון הוא תאב בדבר זה שהוא אחד שעריך. שזה יספיק למלא תאוותו לבוא ברינה. ואומרו "בארצך" - העיר מקום תאוותו, היא ארץ הקדושה אשר ה' אלוךך נותן לך. ולזה תאב המשיח - מתי תפקד העיר היונה חמרת הלכבות.

וכיצד יתפרש "לא תאמץ את לבבך"?

ויצא ה' לכל איש ישראל שלא יאמץ את לבבו אלא יתחזק בכל עוז ותעצומות למלאות החשק האחד והמיוחד.

175. בפירושו של אור החיים לדברים פרק טו פסוקים ז"א.

176. סנהדרין דף צח עמוד א.

177. על פי דברי חז"ל על רבי יהושע בן לוי - כשראו מלך המשיח שאלו על ישראל שבעולם. ואמר לו רבי יהושע בן לוי כי הם יושבים ומצפים ביאתו. וכששמע כן געה החסיד בבכייה רבה מתשוקתו לבוא לגאלם.

178. על פי הוזהר בפרשתנו.

וזהי האחריות המוטלת עלינו, כי באמצעות מעשה בני אדם, ובפרט במצות הצדקה¹⁷⁹,

וגמר אומר מאחיד האביון - פירוש: מסיבת אחיד האביון הידוע.
שיעריך אדם בדעתו שהמעשה הוא לתכלית דבר זה של משיח ה'
שמו חיים.

179. על פי הפסוק בישעיהו נד - בצדקה תכוונני.